

Orsós János Róbert

Czigányvár!

Értelmezés Nagyidai Sztojka Ferenc cigány színművéhez

A cigányok sok évszázados európai történelmét vizsgáló kutatások már régen kimutatták, hogy az oktatáshoz való hozzáférés, a rendszerezett írásbeliség és egy meghatározó értelmiségi réteg hiánya súlyos hátráltató tényezők voltak a cigányság társadalmi-kulturális mobilizációjában. Az európai művelődéstörténet számára azonban kevésbé ismert tény, hogy a 19. századi Magyarországon jelentek meg a legelső olyan cigány származású értelmiségiek, akik szótárkészítői és irodalmi tevékenységet folytattak. Ipolyságghi Balogh János (1802–1876), Boldizsár József (1825–1878) és Nagyidai Sztojka Ferenc (1855–1929) voltak azok a cigány szótárszerkesztők, műfordítók és költők, akik a cigányság történetében először tettek kísérletet, hogy a korábban csak orális kultúrával rendelkező cigány nép írásbeliségét megalapozzák szótárak, cigány–magyar versfordítások és költemények létrehozásával.¹

Színre lépésüknek köszönhetően a cigányság külső, tehát nem cigányok által történő ábrázolása mellett a cigány reprezentációk egy új dimenziója jelent meg. Irodalmi, nyelvészeti kísérleteikkel ugyanis nem csupán a magyarországi cigány írásbeliség, hanem a cigányokról szóló irodalmi reprezentációk belső nézőpontú narratíváinak alapjait hozták létre. Fontos megemlíteni Habsburg–Lotharingiai József Károly főherceget (1833–1905) is, akinek nevéhez jelentős érdemek fűződnek a magyarországi cigánykutatások megindulásában.² Emellett meghatározó szerepet töltött be a 19. századi cigány irodalmi írásbeliség kialakításában, illetve az irodalmi, szótárírói tevékenységet folytató cigány értelmiségiek anyagi és szellemi támogatásában is. Ennek egyik legkiválóbb példája Nagyidai Sztojka Ferenc, aki éppen a főherceg pártfogása révén jelentette meg *Gyökszótárát* két kiadásban 1886 és 1890-ben³, s akit így nem csupán Magyarország, de talán egész Európa első olyan cigány származású szótárszerkesztőjének és költőjének tekinthetünk a 19. század második feléből, akinek saját szótára és költeményei nyomtatásban is fennmaradtak.

Nagyidai Sztojka Ferenc egy sátoros cigány család gyermekeként 1855-ben látta meg a napvilágot.⁴ Édesapja Sztojka József – aki Szinyeyi szerint Sztojka

¹ Orsós 2022.

² Soós 1997, 2006.

³ Nagyidai Sztojka 1886, 1890.

⁴ Az irodalmi lexikonok, ha tárgyalták is személyét, csak nagyon kevés információt közöltek születésének, életének, munkásságának és halálának körülményeiről. Szinyeyi József 1909-ben

Pál nagyvajda gyermeke –, édesanyja pedig Kozák Borbála volt. Szülei 1849-ben hagytak fel a vándorélettel, és az akkoriban Pest-Pilis-Solt vármegyében található (ma már Bács-Kiskun megyéhez tartozó) Uszódon telepedtek le. Sztojka Ferenc fiatal felnőtt koráról mindössze olyan adatok maradtak fent, amelyekből kirajzolódik, hogy a 19. század azon kevés iskolavégzett cigánya közé tartozott, akik katonai szolgálatot is teljesítettek, ugyanis 1875-ben katonaiskolát végzett, s még abban az évben a Mollynári ezredben bakakáplár volt Kecskeméten. Nem sokkal ezután, 1878-ban a császári és királyi 38. gyalogezred harmadéves altisztjeként részt vett Bosznia megszállásában.⁵ Sztojka Ferenc katonai karrierje négy évig tartott, 1878-ban szabadságotlák, majd 1885-ben visszavonult Uszódra, ahol elkezdte készíteni szótárát.

Sztojka Ferenc irodalmi pályafutásának stílustörténeti behatárolása igencsak problematikus, heterogén jellegű munkásságát ugyanis nehéz egyetlen korstílushoz kötni. Életműve nagyon szerteágazó, amennyiben a zsolttárokra, fordításokra, folklór szövegek létrehozására gondolunk.⁶ Ugyanakkor fontos megemlíteni azt is, hogy jelenleg nagyon keveset lehet tudni Sztojka műveinek történelmi, társadalmi, életrajzi háttéréről is, mivel a személyére és munkásságára irányuló kutatások jelenleg is kezdetleges állapotban vannak.

A Nagyidai Sztojka Ferenc által létrehozott irodalmi szövegtörzshez mindössze két rövid terjedelmű, két-két felvonásból álló, 1890-ben íródott színdarab szerepel, amelyek a *Gyökszótár* második, 1890-es kiadásában találhatók. Ugyanitt jelent meg a *Czigányok vándorlása* című elbeszélő költeménye is, amelyről a későbbiekben szintén szó lesz. A két színmű közül az egyik a *Czigány lakodalom* címet viseli, amelynek műfaját „történelmi drámai, vígjátékként” definiálta, a cselekmény idejének és helyszínének pedig a 15. századi Dunaföldvárat

kiadott *Magyar írók élete és munkái* című lexikonjában jelent meg először egy nagyon rövid Sztojka Ferenc-biográfia (Szinyei 1909: 1144–1145). 2017-ben ezt az életrajzot egészítette ki Hegedűs Sándor, aki rövid tanulmányában kiválóan összegzi Sztojka Ferenc munkásságát. Ezeket saját további adatgyűjtéssel kiegészítve, illetve a foktői egyházi irattárhoz tartozó anyakönyvi dokumentumok vizsgálata révén rekonstruáltam Sztojka Ferenc családfáját, fontosabb életeseeményeit. Orsós 2021. Valószínűnek látszik, hogy Szinyei József tévedett Sztojka Ferenc születésének pontos dátumát illetően, ugyanis az egyházi keresztelési anyakönyvekben a születés dátuma mellett mindig a keresztelés ideje szerepel. Sztojka keresztelési anyakönyvében ez áll: „1855. március 11/12.” Ez annyit jelenthet, hogy Sztojka Ferenc 1855. március 11-én született, és másnap, 1855. március 12-én keresztelték meg. Szinyeinél mindenesetre a keresztelés napja van feltüntetve Sztojka születési dátumaként.

⁵ Szinyei 1909: 1145.

⁶ Nagyidai négy fő részre osztotta fel 1890-ben megjelent *Gyökszótárát*, mely közel 399 költészeti alkotást és 130 cigány verset tartalmaz. A *Gyökszótár* első nagyobb szakaszát egy szótár alkotja, melyben 13 700 cigány szó és magyar megfelelői szerepelnek. A második szakaszban liturgikus szövegek (*Miatyánk*, *Angyali üdvözet*, *Hiszek egy Istenben*, *Tízparancsolat* és egyéb imádságok), elbeszélések és olyan költők verseinek cigány nyelvű fordításai olvashatók, mint például Etédi Sós Márton (*Magyar gyász*) és Petőfi (*A király esküje*, *Vándorlegény*, *Ilyen asszony való nekem*, *Befordultam a konyhára* stb.). A harmadik részben olvashatjuk Nagyidai saját költeményeit cigány nyelven és azok fordításait (*Királyi üdvözet*, *Rudolf koronaherceghez*, *Jókai Mórhoz* stb.). A negyedik szakaszban pedig cigány dalokat, bölcs mondásokat, névnap- és újévi köszöntőket találhatunk.

jelölte meg a szerző. Elemzésem tárgya azonban Sztojka Ferenc másik színműve, amely *Czigányvár!* címmel jelent meg, s amelyben a szerző a cigányok nagydai vára másodszori elfoglalásának és elhagyásának történetét beszéli el I. Károly Róbert Anjou-házi magyar király uralkodásának 1308 és 1312 közötti időszakából. Sajnos, eddigi kutatásaim során sem a színművek keletkezéstörténetére, sem pedig a fogadtatásukra vonatkozóan nem találtam semmilyen forrást, illetve releváns szakirodalmi adatot. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy Sztojka Ferenc színművei valamiért nem voltak ismertek a szélesebb társadalmi-kulturális nyilvánosságban, ugyanis sem a korabeli sajtó- és folyóiratok, sem a magyar színháztörténet nem ad tájékoztatást arról, hogy a legelső cigány színdarabokat valamikor is színpadra állították volna. Ez pedig azt jelenti, hogy a két színmű csak írásban lehetett némileg ismert a *Gyökszótárt* valaha olvasók között. Olyan marginális státuszú színművekről van tehát szó, amelyek kívül estek a korabeli és későbbi érdeklődés látókörén. Ugyanakkor Sztojka Ferenc színműveinek megjelenése valódi mérföldkővet jelentett a magyarországi cigánység művelődéstörténetében, hiszen hasonló jelentőségű kulturális teljesítményre korábban még nem volt példa. Számomra ezek a körülmények mutatják a leginkább, hogy egy olyan szövegtörzset darabjaival van dolgunk, amelynek vizsgálata nem mellőzhető, és egyértelműen hiánypótló jellegű.

A HELYSZÍN TÖRTÉNELMI, IRODALMI VONATKOZÁSAI ÉS A SZEREPLŐK

Lássuk először a színdarab helyszínválasztásának és cselekményének történelmi és irodalmi hátterét, ami ahhoz a kérdéshez is közelebb visz, hogy miért vált fontos településsé Nagyida egy olyan társadalomból kiszorult nép számára, mint a cigányok. Nagyida a mai Szlovákia délkeleti régiójában található, elnevezését pedig a Bódva egyik legfontosabb mellékfolyójáról, az Idárol kapták. 1920-ig a Magyar Királyság Abaúj-Torna vármegye Kassai járásához tartozó község volt, Kassához közel, Rozgonyfalva egy járásban, amely a történet cselekménye szempontjából is fontos. Nagyida történetében fontos szerepet töltött be a 13. század során közneemesi sorba emelkedő Perényi család. Budai Ferenc református lelkész 1804-ben kiadott háromkötetes történelmi művében, a *Polgári Lexiconban*⁷ maradt fenn egy fontos anekdota, ahol a szerző említést tesz Nagyida 1566-os ostromáról. Az ostromot kiváltó ok az 1526-tól 1538-ig tartó magyar beháborúkat lezáró váradi békeszerződés megszegése volt. Az anekdota szerint ugyanis a két Perényi testvér közül Perényi Mihály hű maradt I. Ferdinándhoz. Perényi Ferenc azonban Szapolyai János özvegye, Jagelló Izabella erdélyi kormányzóknak a pártjára állt, amiért I. Ferdinánd Puchaim Farkast küldte, hogy elfoglalja Perényi Abaúj-Torna vármegyei várát. Puchaim felkészült seregével szemben Perényi cigány katonákra bízta Nagyida védelmét. A csatában a cigányok vitézi módon helytálltak, már

⁷ Budai 1866: 59.

majdnem visszaverték az ostromlókat, amikor „a cigányok szerencsétlen módon elvesztették a várát, mivel a diadal mámorában az ellenség tudtára adták, hogy elfogyott a vár védelmét szolgáló ágyúkból a puskapor. Puchaim Farkas ezután lerombolta Nagyida várát, a cigányokat pedig mind lenyakasztatta.”⁸

A *Polgári Lexicon*ban rögzített anekdotából egy olyan jellegzetes folklórszűzsé alakult ki, amely jelentős ívet járt be a magyarországi irodalomban, ugyanis a 17–18. századi közköltészeti szövegektől kezdve egészen Arany Jánosig Nagyida népszerű földrajzi toposzként volt jelen a cigányokkal kapcsolatos irodalmi reprezentációkban. A cigány morál komikus ábrázolása során gyakran tértek vissza a nagyidai ostrom szűzséjéhez, s vélhetően ehhez az irodalmi hagyományhoz igazodott Sztojka Ferenc is, aki a szóban forgó színművében szintén alkalmazza a cigányok és Nagyida várának toposzértékű hagyományát, sőt, úgy ábrázolja azt, mint a cigányok őshazáját. Az elbeszélés szerint ugyanis a cigányok azért keltek útra Ázsiából, hogy visszataláljanak ahhoz a felmenőik ősi mondáiból ismert őshazához, amelyhez ősi jog fűzi őket. Ez pedig nem más, mint Nagyida, a narratíva központi földrajzi lokációja, ahová a cigányok hosszas keresés és vándorlás után tértek vissza, hogy el is foglalják azt.

Ezzel a koncepcióval a szerző csavar egyet a cigányok eredetével, származásával kapcsolatos homályos teóriákon, hiszen ahogyan azt *A cigányok vándorlása* című eposzkölteményében is látni fogjuk, ugyan ő is arra utal, hogy a cigányok Ázsiából származnak, de azt hangsúlyozza, hogy onnan még a legősibb időkben áttelepültek. A *Czigányvár!* című Sztojka-színműben is egy sajátosan felépített fikcióról van szó, amelyben a cigányok történelmi, kulturális önmeghatározása Nagyida köré szerveződik. Ebben az önreprezentációs aktusban a cigányok számára Nagyida tehát nem csupán a cselekmény helyszíne, hanem a cigányok őshazája, vagyis egy szakrális hely. Ennek megtalálása hosszú időn át motiválta a cigányok sok évszázados vándorlásait, hogy a hosszas keresés után végre elérkezzenek az *ígéret földjére*, oda, ahol visszatalálhatnak a múltbeli, *elveszett paradicsomi* állapothoz, vagyis a biztonsághoz és jóléthez.

A színmű egészének koncepciójában tehát az a figyelemre méltó, hogy nem követi teljesen azokat a 18–19. század óta általánosan ismert és népszerű elképzeléseket, amelyek szerint a cigányok keletről származnak.⁹ Ezekkel szemben

⁸ Törös 1978: 3.

⁹ A teljesség igénye nélkül, szemléltetésként szeretnék felsorolni néhány szerzőt és művet, amelyek a cigányok 18–19. századi megítélésében és a velük kapcsolatos sztereotípiák kialakulásában is jelentős szerepet töltek be. A cigány nyelv újind voltának meghatározásának és a cigányság keleti, indiai eredetének gondolatának ötletgazdája az a Váli István (1729–1779) volt, aki 1753 és 1754 között végzett teológiai tanulmányai során ceyloni diákokkal folytatott beszélgetései közben figyelt fel a diákok által beszélt szingaléz és a cigány nyelv közötti alaki hasonlóságokra, s ezen elindulva következtetett arra, hogy a cigány nyelv az indiai nyelvek bizonyos típusaival áll rokonságban. Váli István a cigányok indiai eredetére vonatkozó elmélete úttörő jelentőségű volt, mert ezzel nem csupán kihívta azt a több évszázadon át uralkodó nézetet, miszerint a cigányok Egyiptomból származnak, hanem egyúttal egy ellennarratívát is felkínált a cigánykutatások további lehetséges irányai számára. Ez a gondolat futótűzként terjed a cigányokkal kapcsolatos tudományos irodalomban, fontos

Sztojka narratívája a cigányság őstörténetét alapvetően az európai keresztény kultúra keretei közé helyezi.

Ha Sztojka Ferenc színművének műfaji jegyeit kellene meghatározni, akkor azt mondhatnánk, hogy valahol félúton helyezkedik el a tragédia és a komédia között. Cselekményét tekintve ugyanis egy nagy horderejű, nemzetépítő jelentőségű történetről volna szó, de az elbeszélését mindvégig olyan komikus elemek (például a cigány karakterek selypítő hangon való megszólaltatása) tarkítják, amelyek élet veszik a cigány nép és vezetőjük egyébként tragikus bukása által kiváltott hatásnak. A komikum egyúttal a színmű alapkonfliktusában is tetten érhető. Amikor ugyanis a vajda, Sztojka Pál először megérkezik Nagyidára, kísérrőinek elmeséli, hogy miben áll a cigányok nagyidai várhoz fűződő kapcsolata. Az elbeszélése szerint a cigányokat azért illeti ősi jog Nagyida területén, mert az

hivatkozási pontot jelentett más szerzők műveiben is. Augustini ab Hortis Sámuel nevéhez köthető a 18. század első szaktudományosnak tekinthető cigánytárgyú munkája, amelyben harmadkézből őrizte meg Váli István elméletét. Fő műve *Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn* címmel egy cikksorozat formájában jelent meg az *Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichkeiten kaiser. königl. Erbländern* című bécsi folyóirat 1775/76-os lapszámaiban, ahol a mű a szerző nevének említése nélkül, mindössze a cikksorozat utolsó közleménye végén feltüntetett *ab H* szignó alatt látott napvilágot, és jelentős hatást gyakorolt kortársaira. A későbbiekben Augustini ab Hortis Sámuel *Von dem heutigen Zustande...* című írása fontos utat járt be. Erre az egyik legkiválóbb példa Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756–1804) *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprung* című korszakalkotó jelentőségű írása, amelyet sokáig a 18. századi modern cigánykutatások egyik alapművének tekintettek. A *Die Zigeuner* című munkájában Grellmann az általa idézett mű címét és szerzőjének nevét sem tüntette fel, pedig jelentősnek mondható mértékben támaszkodott Augustini ab Hortis Sámuel írására. Grellmann műve tehát csupán közvetítője volt Augustini ab Hortis Sámuel szellemiségének, amely egészen a 19. századig centrális jelentőséggel bíró mű volt a korabeli cigányokról való gondolkodás diskurzusaiban – mindez azonban Grellmann neve alatt történt. A nyugat-európai előzmények hazánkban is ösztönözték a cigányokkal kapcsolatos kutatásokat. A 18–19. században Magyarországon is sorra jelentek meg az olyan munkák, amelyek a cigányok keleti vonatkozásait vizsgálták, túlnyomórészt nyelvészeti megközelítésben. Szerzőik közé tartozik például Beregszászi Nagy Pál, Gyarmathi Sámuel, Enessei György, Szmodics György, Breznyik (Bornemissza) János, Győrffy Endre, Hermann Antal, Wlislöcki Henrik és Habsburg–Lotharingiai József Károly Lajos főherceg, akiknek munkásságát maga Sztojka Ferenc is ismerhette. Az általam említett példákat éppen azért emeltem ki, hogy általuk rávilágíthassak azokra a korabeli tevékenységekre, amelyek tudományos szempontból vetették vizsgálat alá a cigányok nyelvét, történelmét, kultúráját és zenéjét. Vélhetően ezek a diskurzusok is formálhatták a cigányokról való közgondolkodást és a velük kapcsolatos általános vélekedések rendszerét, amelyek szerint a cigányok származása ismeretlen, feltételezhetően keleti származásúak, ismeretlenségük során távoli idegeneknek tűnnek, amely idegenségükben egyszerre vonzóznak és taszítóznak, szimpatikusnak vagy inkább féltelmet keltőnek jelentek meg a közgondolkodásban. E vélekedésekhez számtalan romantikus hiedelem sokasága és sztereotípiák tömkelege kapcsolódik, melyekről könnyen feltételezhető, hogy maga Sztojka Ferenc is ismerhette, és egyes műveiben a maga sajátos módján alkalmazta is, hogy ezzel az olvasók figyelmét, érdeklődését felébressze. S ha ez így is van, könnyen elfogadhatónak tűnik, főleg, ha arra gondolunk, hogy az írni-olvasni tudók között megdöbbentően alacsony mértékben voltak jelen a cigányok. Eppen ezért tartom feltételezhetőek azt, hogy Sztojka Ferenc nemcsak a cigány, hanem a nem cigány olvasók figyelmére is egyaránt számított. Deáky–Nagy 2009.

itt található várat az őseik építették, ezért ők a föld jogos birtokosai. Értelmezésem szerint éppen ebből a történetileg téves állításból következik a színmű komikumának egyik legfontosabb forrása, vagyis az, hogy Sztojka Pál vajda az ősiség szokásjogi logikája szerint tartja legitimnek a cigány nép föld-, illetve várfoglalásra irányuló, honfoglaló szándékát Nagyidán. A konfliktus pedig abból ered, hogy Perényi Zsigmond, akit a szerző *funtus jogtulajdonosként* (sic!) szerepeltet, ennek megfelelően természetesen szintén a nagyidai föld és a vár jogos birtokosának tekinti magát.

Az ellentét tehát a cigányok és a magyarok között feszül. A magyar részről Perényi báró az első számú szereplő, mellette még hajdújának, Szabó Jánosnak jut fontos szerep. A színmű főhőse azonban Sztojka Pál vajda, aki a cigány nép vezetője. A fikció szerint az ő nagyapja, Sztojka Lajos volt a nagyidai vár építtetője. A darab szereplői egyben a cigány közösség hierarchiáját jelenítik meg. Közvetlenül a főszereplő alatt a cigány nép bölcsei közé tartozó két alvajda, Kucsuj és Gyorgyi áll, akiket Sztojka Pál családja – Vorzsa, a vajda felesége, lánya, Kályorri, majd pedig a vitézek, harcosok és a nép többi része – követ. Az alvajdák, vitézek és harcosok között sajátos szerep jut Zdrávnúnak, mert *csapatfőnökként* ő az, aki közvetít a közösségi rangsor két végpontja, a vezetők, döntéshozók és nép között. Tulajdonképpen tekinthetünk rá úgy is, hogy ő a cigány nép hangját képviseli Sztojka művében.

A történet szerint a cigány nép Sztojka Pál vezetése alatt jutott el Nagyidára, akinek ezzel nyert igazolást vezetői képessége, egyedül őt mutatja alkalmasnak arra, hogy betöltse a vajdai szerepkört. A főszereplő kapcsán nehéz eldönteni, hogy vajon a szerző egy teljesen fiktív szereplőt hozott létre, vagy valós személyről formálta karakterét. Nagyidai Sztojka Ferenc nagyapját ugyanis szintén Sztojka Pálnak hívták, aki nagyvajdai szerepet töltött be saját közösségén belül. Egyéb adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy a szerző koncepciójában szándékosnak tekinthető-e a nevek azonosságával való játék, illetve ha feltételezzük, hogy a nagyapjáról mintázta a karakterét, akkor azt milyen megfontolásból tehetta. Jelen ismereteink alapján csak feltételezésként fogalmazhatjuk meg, hogy esetleg egy olyan irodalmi kultuszt akart szervezni nagyapja köré, amelyben annak vajdai, vitézi emlékezete legitimáló erő lehet a szerző katonai vagy éppen költői önmeghatározásában. Ezek alapján lehetséges, hogy Sztojka Ferenc a nagyapja köré szervezett kultusza, öröksége nyomán vette fel a Nagyidai előnevet is.

A következőkben a színmű cselekményének kibontakozását követve folytatom a darab ismertetését, ennek segítségével ugyanis világosabban felvázolhatók azok a megközelítési lehetőségek, amelyek közelebb vihetnek az eddig alig vizsgált színmű interpretációjához. Érdekes értelmezési mezők tárulnak fel a cselekményfolyam során, ezért a szükséges szöveghelyeken fontosnak tartom vizsgálat alá venni a színmű narratív pozícióit. A történeti hitelességet természetesen nem kérhetjük számon Sztojka Ferenc színművén, mégis izgalmas kérdésfelvetésekhez vezet, ha a cselekmény elemző ismertetése során különös figyelmet szentelünk annak, hogy a szerző által megjelenített cigány történeti, kulturális narratívák miként találkoznak, fonódnak össze a magyar történelemmel.

A CIGÁNY HONFOGLALÁS ÁBRÁZOLÁSA

A darab elején rögtön kiderül, hogy Sztojka Pál korán örült, amikor megérkeztek Nagyida várához. A vajda ugyanis ekkor szembesült a ténnyel, hogy valójában nincsenek birtokában a vár kulcsainak, így nem tudják visszafoglalni, hiszen a kulcsok és a vár már régóta másvalaki fennhatósága alatt áll. Ez azonban nem tántorítja el a vajdát és csapatát, s rögtön azon kezdenek el tanakodni, hogy miként juthatnának be a várba. Amíg a cigányok tanácstalanul állnak a vár körül arra várakozva, hogy arra járjon valaki, akitől érdeklődhetnek a kulcsok hollétéről, addig Sztojka Pál elmeséli a vitézeinek, hogy a cigányok vára hogyan épült fel az idők kezdetén, és miként éltek ott mindaddig, amíg kénytelenek voltak elhagyni nagyidai őshazájukat. A vajda története szerint, amelyet apjától és nagyapjától hallott, a cigányok Taksony fejedelem uralkodása alatt építették fel a várukat. A következő időszakban a cigányok ősei Taksonnyal szövetségben harcoltak az augsburgi csatában, majd 968-ban együtt szenvedtek vereséget a balkáni, bizánci fosztogatások során. Az elbeszélés szerint 970-ben kolerajárvány dúlta fel Nagyidát, amely elől a cigányok Ázsiába vándoroltak, ahol hosszabb ideig éltek. Ezt követően érkezünk el a cselekmény jelenéhez, amely nem más, mint Károly Róbert uralkodásának ideje, egészen pontosan a rozgonyi csata éve, 1312. A színmű szerint ekkor tér vissza Sztojka Pál és népe keletről, hogy a vándorlásoknak véget vetve letelepedjenek nagyidai hazájukban, és visszafoglalják a várat. A vajda tehát ilyen módon vázolja fel azt a történeti kontinuitást, amely a cigányoknak egészen a honfoglalás utáni időkig viszszanyúló ősi múltját összeköti a jelennel. Világosan látszik egyúttal a szerzőnek az a törekvése is, hogy a cigányok fiktív történelmét párhuzamba helyezze a magyar történelem jelentősebb eseményeivel, létrehozva ezzel azokat a metszéspontokat, ahol találkozik a két nép történelme.

Az, hogy a cigányok másodszor akarják elfoglalni Nagyidát, egy olyan motívumra utal, amely a magyar honfoglalással kapcsolatos mondák alapján is ismert lehet számunkra, ugyanis a kettős honfoglalásról szóló gondolatok már a középkori magyar krónikákban is megjelentek Anonymus, Kézai Simon és Kálti Márk írásai nyomán. Kettős honfoglalásról esik szó például a *Képes Krónikában* is, amely szerint a magyarok Pannóniába való első bejövetelük során a Szittyországban megsokasodott hunok egybegyűltek, hogy maguk között kapitányokat választva benyomuljanak és elfoglalják Pannónia nyugati részét, amelyet második alkalommal a magyar honfoglalás követett Árpád vezetése alatt.¹⁰ A krónikák honfoglalásról szóló elbeszélései, mint ismert, a magyarság földterülethez való jogát a Kárpát-medencében a hun-magyar honfoglalási folyamatok között létrehozott történeti kontinuitással alapozzák meg. Ehhez hasonló tehát az az érvelés, amely a színműben a cigányok őstörténete kapcsán tetten érhető.

Sztojka a cigány honfoglalást a *Czigányvár!* mellett a *Czigányok vándorlása* című elbeszélő költeményében ábrázolta, még hozzá a színműnél jóval

¹⁰ Dercsényi–Csapodiné–Kristó (szerk.) 1986.

részletesebben, melyre ezért érdemes kitérni. Mint már szó volt róla, ez a műve is az 1890-ben kiadott *Gyökszótár*ban jelent meg. A szerző a cigányok mitikus nagyidai múltját a színműben, mint láttuk, a 10. századig, az eposzban azonban egészen az 5. századig vezeti vissza.¹¹ Sztojka a cigány honfoglaló eposz cselekményét a magyar őstörténet mitikus idejébe helyezi, s a régi magyar mondaköltészet hun mondakörével fűzi össze a cigányok eredetmítoszatát, ugyanis az elbeszélés szerint a cigányok már Attila, a hun fejedelem uralkodása idején Nagyidán éltek. Itt állt a cigányok híres vára, amely arról volt nevezetes, hogy egyetlen hadsereg sem tudta elfoglalni, még Attiláé sem. A hun vezér bármekkora erővel ostromolta is a fegyvertelen cigány vitézek nagyidai várát, sehogy sem tudta legyőzni őket, ezért felhagyott a harccal, és seregeivel elvonult.

A harcok idejét követően a cigányok sokáig békeességben éltek tovább. Bővében voltak aranynak, ezüstnek, később mégis éhezés ütötte fel a fejét, mert a cigányok nem művelték földjeiket, így az élelmüket is hamar felélték. Mivel Nagyida már nem tudta tovább táplálni őket, eltökélték, hogy vándorlásnak indulnak, és a várát Sztojka Pálra hagyták, aki a Nagyidáról elvándorló ősi cigány nemzetségek fő vajdája volt.

*4. „Sok tartományt meghódított későbbben az Átilla,
És azokkal oda rohant, várukat ostromolta.
De a cigányok ereje visszaverte Atillát.
És azután ott is hagyták a cigányoknak várát.*

*5. De azután csendességben maradtak a cigányok,
Nagy bőségben volt ő nekik ezüstjök és aranyok,
Kanalak és poharaik, mindenféle edények,
Nem is igen látták akkor semiféle szükségét.*

*6. De a mezei munkával nem igen foglalkoztak.
A mi elő adta magát oda haza, dolgoztak,
Munka nélkül nem termett a föld elég eleséget,
S így a cigányok megunták Nagy-Idán az éhséget.*

*7. Elgondolták: hogy majd jobb lesz szétnézni, a világba
Vándorolni, üstöt s fűröt csinálni az országba,
Ott hagyták ők Sztojka Pálra a Nagy-idai várát,
Vár és vajda nem kell többé, laknak majd sátorokat.”¹²*

A *cigányok vándorlása* szerint a nagyidai várát hőiesen védelmező vitéz cigány ősközösség vérvonalából származnak a cigányok, akik Nagyidáról elvándorolva benépesítették Magyarországot és környékét. A mű egyik kulcsfontosságú

¹¹ Érdemes hangsúlyozni, hogy a két Sztojka-szöveg eseményei időrendileg jóval előrébb helyezkednek el, mint a Budai-féle *Lexicon*ban feljegyzett 1556-os nagyidai ütközet, illetve Arany János eposzáinak cselekménye, amely az utóbbit vette alapul.

¹² Nagyidai Sztojka 1890: 189.

mozzanata tehát annak rögzítésében áll, hogy a cigányoknak közös eredetük van, amely részben a magyar őstörténethez is kapcsolódik. Ennek legfőbb üzenete pedig az, hogy a cigányok már a hunokkal egyidejűleg jelen voltak a Kárpát-medencében, ami azt is jelentheti, hogy e földnek ők is ugyanolyan legitim lakói, mint a magyarok.

A *Czigányok vándorlása* című eposz tulajdonképpen a cigányok genezisére irányuló fikció, amelyben a szerző válaszokat igyekszik megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy kik a cigányok, honnan származnak, kik az őseik, miként jelentek meg Magyarországon és Európa-szerte, továbbá egy lehetséges magyarázatot kínál fel a cigány nép évszázados vándorlásainak megértéséhez. Megmutatja, hogy a vándorlások során miként jött létre az egyes cigány nemzetségek diaszpórája, a kisebb egységekbe rendeződött cigány kompániák hogyan jutottak el és telepedtek le Magyarország különböző régióiban, és hogyan váltak itt művelődő, katonai szolgálatokat teljesítő és mesterségeket űző közösséggé, vagyis a magyar nemzettest elfogadott és hasznos tagjaivá. Az eposz szerint a cigányok a vándorlások során váltak egy nyelvében és kultúrájában igencsak heterogén néppé, amelynek története azonban összefonódik a magyarokéval, és amely végül képessé vált asszimilálódni a többségi magyar társadalomhoz.

Feltételezhető, hogy a *Czigányok vándorlásából* ismert Sztojka Pál nevével azért találkozhatunk a *Czigányvár!*-ban is, mert az 5. századi eposz szereplője a 14. századi vajda ősi felmenőjének tekintendő. Vagyis, Sztojka Ferenc az általa konstruált eposzi hagyományra utal vissza a *Czigányvár!* című színműben, hogy ezzel kontinuitást hozzon létre a két cselekmény között úgy, hogy eközben a magyar történelemmel való kapcsolódási pontokat is felvillantja. Hiszen a színműbeli Sztojka Pál valóban tesz utalást arra vonatkozóan, hogy felmenőitől úgy tudja, élt valaha egy őse, aki szintén vajda volt Nagyidán. A cigány nép patriarchális rendszerében a tradíció és a tudás átadása apáról fiúra megy végbe. Ezért érvelhet úgy az ifjabb Sztojka Pál, hogy ő az egyetlen, aki felmenőinek köszönhetően nem felejtette el azt az ősi szóbeli hagyományt, amely szerint a Nagyidán álló várat a cigányok ősei építették a régmúltban, s hogy nagyapja, Sztojka Lajos is egykor a vár vajdája volt: „eleget hálottám apámtul; mégáz éregapámtul is, hogy ámi várunk itt ván Nagy-idán”.¹³

A *Czigányvár!*-ban ezért az ifjabb Sztojka Pál nem olyan szerzeményként (*acquisitum*) tekint tehát a várra, amelyet erőszakos ostrommal kellene elhódítaniuk, hanem sokkal inkább ősi, jogos birtokként (*aviticum*) akarja átvenni. Ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy ha harccal, erőszakkal, a kapuk betörésével foglalná el Nagyidát, azzal az uralkodó Károly Róbert törvényeit is durván megsértheti, amit értelemszerűen jobbnak lát elkerülni. Az ősi jog hangsúlyozásával pedig a szerző egyúttal párhuzamot teremt a cigányok és a honfoglaló magyar vezérek és nemzetségeik földfoglalása között.

¹³ Nagyvidai Sztojka 1890: 223.

A CZIGÁNYVÁR! ELSŐ FELVONÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Azon a ponton térjünk vissza a darab cselekményéhez, amikor színre lép Szabó János hajdú, aki a vár előtt várakozó cigányokkal szóba elegyedve kérdőre vonja őket, hogy mi dolguk van Nagyidán. Miután a cigányok a hajdú tudára adták, hogy a várat elfoglalni jöttek, Szabó János elárulja Sztojka Pálnak, hogy a kapu kulcsai a vár uránál, Perényi Zsigmond bárónál vannak. Ugyanakkor ő is felhívja a cigányok figyelmét arra, hogy jobban járnak, ha nem vonják magukra a báró haragját. Ettől azonban a cigányok nem ijednek meg, így hamarosan találkoznak is Perényi Zsigmonddal, aki rögtön világossá teszi, hogy a vár, amelyet a cigányok követelnek, saját fennhatósága alatt áll, jogos örökségként édesapja után bárói nemesi birtokként maradt rá.

Bár mindketten ősi jogot formálnak a nagyidai várra, nyilvánvaló, hogy Perényi jóval előnyösebb pozícióban van Sztojka Pálhoz képest. A vajda ezért kénytelen cselhez folyamodni, és arra helyezi az érvelése hangsúlyát, hogy a várat cigány kőművesek és ácsok emelték a 4–5. század során, és felmenői sokáig vajdáként gyakoroltak hatalmat Nagyidán, mint öregapja, Sztojka Lajos is. Ez azonban nem győzi meg Perényit, aki hamar elveszti a türelmét, és a cigányokat aljas rablóknak, bitorlóknak nevezve, puszta erőfitogtatással próbálja megfutamítani a cigány csapatokat. Válaszként a vajda és szolgálja, Mánulábu ismét egy leleményes cselhez folyamodnak, és azzal ijesztik meg Perényit, hogy ők valójában jóval félelmetesebb létszámú sereggel rendelkeznek, amelynek ők csupán az előfutárai. Ezért pedig bölcsőbbnek látnák, ha Perényi magától átadná a várat, és elejét venné egy fölösleges vérontásnak, mert különben maga is megláthatja, hogy a cigány hadak erőben és létszámban felülmúlják a báró csapatait. A vajda trükkje végül sikeresnek bizonyul, ugyanis Perényi báró rögtön megjéjed annak hallatán, hogy nagyjából 2600 fős cigány csapat van útban Nagyida felé, hogy a várat elfoglalják. A báró elcsodálkozik azon, hogy a cigányok miként lehetnek képesek egy ekkora sereget élelmezni és fenntartani úgy, hogy földet nem is művelnek. Megfontolja a helyzetet, és arra jut, hogy csere révén hajlandó volna átengedni a várat, de a cigányok ezt elvetik, hiszen a tulajdonuknak vélt örökségüket jogszerűen akarják visszakapni. Szabó hajdú fél a vérontástól, ezért arra sarkallja Perényit, hogy engedje át a várat a cigányoknak, mert még akár hasznukat is vehetné a föld megművelésében.

A mű szerint a cigányok érkezése előtt Nagyida várának valódi gazdája nem volt, Perényi is csak őrizte a várat, amely üresen és magányosan állt, lakói negyven éven át csupán egerek és patkányok voltak. Ezért a hajdú szavait figyelembe véve Perényi arra a döntésre jut végül, hogy alkut ajánl Sztojka Pálnak, amely szerint a nagyidai várat, földet s rajta minden ingóságot két feltétel mellett átengedi a cigányoknak. Az első, hogy a cigányok nem dúlják föl háborúval a várat, és nem tesznek kárt fosztogatással, rablással Nagyida környékén, hanem földműveléssel és állattenyésztéssel virágoztatják fel az átengedett területeket. A második pedig az, hogy a magyar katonák oldalán fognak harcolni, ha ellenség fenyegeti

az országot vagy magát Perényit. A cigányok egyhangúan el is fogadják ezeket, és a vajda eskütétel mellett a saját és a népe nevében ígéretet tesz a béke megtartására, illetve a Perényi Zsigmond és Károly Róbert iránti hűségre, s hogy esküjüket nem szegik meg soha. Ennek szentesítéseként a cigányok rituális jelleggel a vár kapuja előtt leülnek egy körbe, amelynek közepén a vajda feleségével és lányával előadja a cigány nemzetség dalát. Perényi bámulattal figyel mindet, és amikor a dal véget ér, átnyújtja a vár kulcsait a vajdának. Ezzel a gesztussal tehát Sztojka Pálra bízta a felelősséget, hogy méltón viseljék gondját a várnak, amely a cigányok számára maga a Paradicsom. A földfoglalás aktusaként egy cigány harcos, Rofolja szintén rákezd egy dalra, amelyet minden cigány vele énekel, majd ezt követően bevonulnak a várba, s ezzel megtörténik a várfoglalás rítusa. Ezt követően Sztojka egy rövid monológba kezd, amelyben a cigányok nagyidai honfoglalását valóban a bibliai Paradicsom történetével helyezi párhuzamba. Sztojka Pál szerint ugyanis az Isten adott útmutatást neki ahhoz, hogy a cigányokat elvezesse az általa rendelt (ős)hazájukba, Nagyidára.

A vár elfoglalását követően Sztojka Pál létrehozta saját udvarát, és kinevezi alvajdáit, Kucsujt és Gyorgyit, és egy olyan *csapatfőnököt* is, Zdrávúnót, aki a cigány nép képviselőtéért felelős. Testőre Pizsánó, szolgálói pedig Manulabu és Sorróresz lesznek. A vár védelmét Nénéka, Piráncza és Pápárunga vitézi erejére és harcosaikra – Ruvára, Ráfájra, Pujára, Bogostyóra és Kokolyóra – bízta, akiknek vezetőivé Kozákestyót, Purczát és Pizsánót nevezi ki. Utóbbi egyben személyi testőri feladatot is kap. A vajda egyúttal a házak elfoglalásának a rendjét is meghatározza, amit egy közösségi hierarchia megállapításaként is értelmezhetünk. A legfelső szintre költözik be Sztojka Pál családjával, illetve a szolgáljával és a testőrével. Kucsuj és Gyorgyi alvajdákra bízta a szobák szétosztását a többi cigány között. Sztojka népe el van ragadtatva a szobáktól, valódi palotáknak látják azokat.

A berendezkedés után a cigányok Sztojka Pál parancsára egy lakomát szerveznek, amelyhez a környék fosztogatásával szerzik be a hozzávalókat. A lakomához Puja, Bogostyó, Kokolyó és Purcza két dögöltött disznót hoznak, amelyeket a környékbéli kanásztól loptak el. Lilis, Csirikhlyi és Kozákestyó lisztet csentek, és cigány kenyeret, úgynevezett bokolyit sütnek belőle. A sütéshez elengedhetetlen fát Piráncza, Pápárungá, Ruva és Rafaj szedték össze, a mulatsághoz szükséges bor beszerzéséről pedig Nénéka, Sororész, Kékerano, Kucsuj és Gyorgyi gondoskodott. A darab keletkezésének idején a döghúsevés és a lopás motívumai olyan létező többségi sztereotípiák voltak, amelyeket előszeretettel alkalmaztak a cigányokra. Az, hogy Sztojka ugyanezeket a sztereotípiákat használja, véleményem szerint azt jelenti, hogy a többségi társadalom olvasóinak, nézőinek igényeit kívánta kiszolgálni.

A várfoglalás utáni lakoma az a pont, amikor a vándorlásaik lezárultával beteljesedik az a cigányok által hön áhított jóléti állapot, amely a róluk szóló reprezentációkban a cigány morálnak egy nagyon fontos szegmensét képezi. Ez pedig az evés-ivás, éneklés és mulatság, vagyis az élet gond és korlátok nélküli élvezete, maga a Paradicsom. A cigány nép nevében Sztojka Pál imában

ad hálát Istennek azért, mert az sok nehézségen át elvezette őket Magyarországra, ahol boldog jólétben élhetnek. Fohászodik azért, hogy csapatait és várát megóvja az ellenség fenyegetésétől, népét erőben és egészben védelmezze, hogy várukból senki és semmi ne üldözze el őket. A lakoma megkezdéseként a vajda kenyeret tör, amely aktusban ismét bibliai utalás ismerhető fel. Mintha a vajda Jézushoz válna hasonlónak. A vajda ezüstpoharát a magasba emelve köszönti a cigány népet, akikkel megtalálhatták vágyott hazájukat. Az első felvonás végén Perényi elismeri, hogy a cigányok méltó urai a nagyidai várnak, és arra szólítja fel őket, hogy ha már átengedte nekik, akkor cserébe vitéz módjára védjék, és a neki tett esküjüknek megfelelően álljanak mellé, amikor ellenség fenyegeti az országot.

Perényi végül azt javasolja a cigányoknak, hogy a patkányok levadászása helyett a környéken lakókhoz hasonlóan kezdjék megművelni Nagyida földjeit, és annak terményeiből tartsák fent magukat. A vajda azonban azt válaszolja erre, hogy amíg mások megművelik a földet, addig nekik nem kell vetni, mert amíg van mit, addig ők mindig tudnak mit lopni. A felvonás zárásában a cigányok kórusként énekelnek egy dalt, s egy fergeteges hangulatú mulatsággal tetőződik be a cigány honfoglalás Nagyidán.

A CZIGÁNYVÁR! MÁSODIK FELVONÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Miután a várfoglalási ünnep során a cigány nemzetség bőségesen evett-ivott, és becsületesen kimulatta magát, egy igen figyelemreméltó mozzanattal folytatódik a színmű cselekménye. A második felvonás nyitóképében az agg Rafajt látjuk térden állva, kezében kereszttel, és mellette Sztojka Pált egy vajdabottal. A kezükben tartott tárgyak attributív jellege alapján megállapíthatjuk, hogy a cigányok közösségében Sztojka Pál és Rafaj képviselik a világi és a szakrális hatalmat. Sztojka Pál születésével örökölte a vajdabotot, és ezzel a vezetői szerepet. Hatalmánál fogva a vajda azt látta jónak, hogy papot választ közösségének amolyan szimbolikus gesztusként, ami azt fejezi ki, hogy a várfoglalást követően a cigányok nemcsak világi, hanem vallási értelemben is egységgé akarnak szerveződni. A vajda szerint a papi hivatás ellátására a legalkalmasabb személy csakis a közösség legidősebb és legbölcsebb tagja lehet, ezért esett a választása az öreg Rafajra, amit a cigányok nagy örömmel fogadtak.

Annak ellenére, hogy a cigányok sokasága nem igazán érti az eskütétel morális jelentőségét, Sztojka Pál és Rafaj mégis ragaszkodnak az hozzá, mert így tartják legitimnek a pappá avatási szertartást. Rafaj eskütétele előtt Sztojka Pál rituális jelleggel a földbe állítja vajdabotját, eléje Vorzsa egy kendőt terít, Rafaj pedig a vajdabot mellé térdelve elhelyez egy keresztet. Eskütételében egyrészt azért fohászodik, hogy Isten olyan bölcsességet adjon neki, hogy a Szentírás ismerete nélkül is jártas lehessen a Biblia igazságaiban. Azt mondja ugyanis, hogy „Nem kell nekém írás tudom én ázt ugy is” (223).

Ez a mozzanat belső nézőpontból ábrázolja a cigány nép valláshoz fűződő történeti viszonyát. Ebben a narratívában egy olyan szakrális szándék fejeződik ki, amelyben a cigányok a vallás felvételén keresztül tesznek kísérletet arra, hogy sikeresen integrálódjanak a hagyományosan felfogott nyugati keresztény kultúrához, amelynek egyetlen lehetséges módjaként jelenik meg a keresztény erkölcs és szellemiség elfogadása. Ez a szakrális dimenzió a cigányok szempontjából olyan tényező ugyanis, amely nem csupán szentesíti a cigányok földfoglalását, hanem a cigányok helyét is megszilárdítja a keresztény feudális Magyar Királyság területén, ami egyúttal a fennmaradásuk feltételét is jelenti.

Ez a belátás magyarázza azt is, hogy a cigány nép első papjának megválasztását követően a vajda úgy dönt, hogy templomot épít népének, hogy helyet biztosítson a vallás gyakorlásához. Tanakodnak is a cigányok, hogy templomukat vajon fából, sárból vagy vasból építsék-e. Meglepő módon azonban szalmából építik meg, abból a megfontolásból, hogy ha egyszer valaki felgyújtaná a templomot, annak tüze legalább kellemes meleget nyújtson mindenkinek. A templom harangját ennek megfelelően disznólábból készítették el, mert tűz esetén az nem olvad olyan hamar le, mint a szalonna. A disznólábból készült harangot pedig kolbásszal húzatnák. A cigányok gyorsan munkához látanak, és szalmából egy nagy kört készítenek, amelynek közepére egy karót állítanak. Erre egy nagy disznólábat kötnek fel, amelyről pedig egy hosszú szál kolbászt lógnak le kötélként. Így épült fel a cigányok sajátos temploma.

Miután az építményt felhúzták, Rafaj a disznólábból készült harang mellé áll, és a kolbász rángatásával hívja össze a cigányokat az első istentiszteletre, közös imádságra és éneklésre. Rafaj először arra tanítja a cigányokat, hogy testvéri szeretetben tartsanak össze. Prédikációja azonban szokatlan fordulatot vesz, népét ugyanis arra buzdítja, hogy a zsidókat gyűlölniük kell, mert ők ítélték keresztalálra Jézus Krisztust. Ugyanakkor a bibliai tízparancsolattal teljesen ellentétesen lopásra bátorítja a cigányokat, és tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy a jószágokat hogyan kell ellopni. Vagyis, a prédikáció ugyanolyan zavarba ejtő és blaszfém, mint a cigányok templomának építése mögötti koncepció, amiből világosan látszik, hogy azt korántsem az örökkévalóságnak, hanem épp ellenkezőleg, a jelennek emelték, és amely könnyen elpusztulhat. Mindez azt sugallja, hogy a cigányok vallásos buzgalma nem több, mint egy hirtelen fellángolás a szó baljós értelmében is akár. Rafaj ugyanis a prédikáció végeztével ismét harangozna, de a kolbász elszakad, és leesik a földre, mire a cigányok abban a pillanatban csak a jelenre gondolva odarohannak, s rögtön felfalják a disznólábbal, a templom szalmáját pedig szétrugdadják, vagyis teljesen megsemmisítik saját templomukat. Ezen a ponton a színmű cselekménye világosan kapcsolódik ahhoz a 17–18. századi közköltészeti hagyományhoz, amelynek visszatérő elemét képezi a cigányok felfalt templomának szüzséje.¹⁴

¹⁴ Egyes 17–18. századi szövegekben a cigány templom motívumának fontos elemeit képezi, hogy a cigányok gyűlést tartanak, és egyhangúan elhatározzák, hogy templomot emelnek maguknak, s azon tanácskoznak, hogy miből építsék fel azt. Minden változat más és más alapanyagot

Miután a cigányok szétverték templomukat, Szabó hajdú levelet visz Sztojka Pálnak, mivel azonban a vajda nem tud írni-olvasni, a levelet Szabó olvassa fel neki. Az 1312. június 8-i keltezésű levelet Perényi báró küldte a vajdának, amelyben arról tudósít, hogy a Magyar Királyságot veszély fenyegetheti, ezért a környék összes cigányát arra szólítja fel, legyenek készségszolgák, hogy szükség esetén készen álljanak az ország vagy a nagyidai vár védelmére úgy, ahogyan azt esküjükben megfogadták. A levél keltezése alapján a rozgonyi csatáról lehet szó, amely Károly Róbert országegyesítő háborújának legjelentősebb ütközete volt, melynek során a király 1312. június 15-én a Kassához közeli Rozgony mellett legyőzte Aba Amadé fiának seregét. Szabó csak nagy nehezen tudja a vajdából kicsikarni a választ a levélre, aki végül azt üzeni Perényinek, hogy sem a báró, sem Károly Róbert mellett nem fognak fegyvert, ők ugyanis nem hajlandók harcba menni semmilyen ellenség ellen. Szabó ezért emlékezteti a vajdát az ígéretükre, de a cigányok a figyelmeztetés ellenére sem engedelmessé válnak. Szabó hamarosan vissza is tér a báró válaszával, aki az esküszegés miatt valóban arra kötelezi őket, hogy elhagyják Nagyidát. A cigányok azonban hirtelen haragra gerjedve – ismételtelen a pillanat hevének engedve – elkapják, és agyonverik a rossz hír hozóját, egyfajta példát statuálva ezzel, hogy milyen elszántan, hősiesen védik várukat. Úgy tűnik, hogy ebben az önreprezentációs aktusban a cigányok számára nem jelentenek semmit az ígéret, eskü és a hazaszeretet morális kötelezettségei. Érdekes az is, hogy a cigányok éppen az uralkodó országegyesítő háborújában nem akarnak részt venni, ami egyúttal azt is jelenti, hogy nem akarnak az ország méltó tagjaivá lenni, ellenben azokkal a cigány ősökkel, akik korábban szükség esetén harcoltak már magyar fejedelmek, uralkodók oldalán. Sztojka Pál népének gyávaságában tehát benne rejlik a cigányok vitézi moráljának, felelőtlenségének és meggondolatlanságának éles kigúnyolása is.

A hajdú után maga Perényi báró jön a cigányokhoz, és parancsol rájuk, hogy rögtön hagyják el a várat, vagy a seregével tér vissza, hogy elűzze őket. Ennek hallatán a cigányok megfenyegetik a bárót, hogy könnyen úgy járhat, mint Szabó hajdú, de mielőtt Perényit is elfognák, a báró elmenekül. A vajda tudja, hogy ezzel nagy bajt szabadítottak a nyakukba, ezért fegyverbe szólítja a cigányokat. Csupán Vorzsában és Kályorriban, mint a cigányok lelkiismeretében, merül fel az a gondolat, hogy felelőtlenül és meggondolatlanul cselekedtek a parancs megtagadásával és Szabó meggyilkolásával, ezért ketten siratják Szabót. Sztojka Pál azonban nem fél a következményektől, nagyon bízik a cigány nemzet erejében és vitézségében még akkor is, amikor Perényi serege élén tér vissza. Ágyúik nagy tűzerejének köszönhetően a cigányok becsületesen védik várukat. Sztojka Pál

sorol fel, de mindegyikben közös az, hogy mindig valamilyen étel(ek) sokasága képezi a templomot. Az elkészült templom után papot választanak maguknak. Az idő előrehaladtával azonban a templom alkotóelemei olvadni kezdenek, s a cigányok, hogy megelőzzék a templom összeomlását, gyorsan felfalják azt. Néhány példa szemléltetéséért: *Fortélyos dolgot hallottam*. In: RMKT XVIII/4. 252–253; *Eszter* [1724]. In: Varga (s.a.r.) 1989: 33–85; *Komédia a cigányról és a deák-ról* [1797]. In: Varga (s.a.r.) 1989: 353–363.

a vár falán fel-alá futkosva irányítja, biztatja a cigány népet, azonban Perényi egy embere lerántja a vajdát a lányával együtt, és fogságba ejti. Sztojka ekkor „eleven halálért” könyörög, Perényi pedig ennek megfelelően máglyán égettetni meg a lányával együtt. A cigányok ezen felháborodva még nagyobb erejű ágyútűzzel védik a várat, ezzel pedig olyan jelentős veszteséget okoznak Perényiéknek, hogy a báró kénytelen visszavonulni csapataival. A cigány nők hangos, gúnyos kiáltásokkal és altestük csapkodásával csúfolják a meghátráló ellenséget, de még mielőtt az ostromlók végképp visszavonulnának, Rafaj utánuk kiabál: „Volná csak még puskáporunk mind itt hálnátok még aljások” (238). Perényi erre felkapja a fejét, rögtön visszafordul maradék seregével, hogy a puskaorokból kifogyott cigányokat könnyűszerrel kikergessék a várúkból. A kapuk betörését követően a cigányok a várfalokról leugorva, jajgatva menekülésnek erednek. Perényi és csapata a visszafoglalt nagyidai várból nézi a megfutamodó cigányokat, akiket már nem vesz üldözőbe. Az elbeszélés ezen a ponton megegyezik azzal a történettel, amit Budai *Lexicon*ában, illetve Arany művében olvashatunk.

A színmű végén a vártól nem messze a cigányok megállnak, és egy körbe rendeződve siratják elvesztett vajdájukat és várukat. Rafaj keservével zárul a cselekmény, amelyben emléket állít a cigányok nagyidai vár körüli dicső harcának és Sztojka Pál vajda vitézségének. Hazájuk elvesztésével újra örökös csavargásra, kóborlásra, vándorlásra lettek ítélve. Úgy tűnik, mintha a színmű egésze és a tragikus zárlat egyfajta értelmező keretet vázolnának fel a cigányok istenverte, kirekesztett és üldözött léthelyzetére vonatkozóan. A színmű tulajdonképpen nem csupán egy cigány honfoglalási kísérlet elbeszélése, hanem egy olyan ciklikus történetet villant fel, amelynek vándorlásmotívumában Nagyida csak egyszerű kitérő volt. A színmű ugyanis azt világítja meg számunkra, hogy az eredetileg vándorló életmódot folytató cigányok hosszas keresés után megtalálták őshazájukat Nagyidán, ahol megpróbáltak letelepedni, de ez mégsem sikerült, s ezért a cigányok újra olyan néppé váltak, akik kívülállóként, hazátlanul kóborolnak Magyarországon területén.

* * *

A cigányság 19. századi történelmi, társadalmi és kulturális hátterét szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy egy olyan marginális, *történelem nélküli* népként volt jelen Európa népei között, amely hiányt szenvedett a törvényekben, társadalmi-kulturális intézményekben, történelmi és egyéb írásos feljegyzésekben. Az írásbeliséghez, a történetiséghez szükséges kompetenciák hiányában a cigányok csak kevésbé voltak képesek az olyan magasabb rendű önkifejezésre, mint például a történetírás, a költészet vagy a dráma.

A saját kezűleg írott történelmi feljegyzések, eposzok, történetek hiányából adódóan a romák számára nem áll rendelkezésre egy olyan történelmi emlékezet, mely alapját szolgáltatná egy lehetséges nemzeti, kulturális identitásnak. Véleményem szerint Sztojka Ferenc munkássága releváns mozzanatként értékelhető a cigányság nemzeti öntudatra ébredésének folyamatában. Az első olyan reflektív

aktusnak tekinthetjük, amely során a cigányok is kísérletet tettek arra, hogy önmagukat a múltban szemlélve létrehozzák saját történetüket, magyarázatot adva ezzel származásukra, s hogy definiálják önmagukat.

Sztojka Ferenc színművének legfontosabb mozzanataként értékelhetjük, hogy a cigányok őstörténetét, honfoglalását a magyar történelem momentumai-val kapcsolja össze, amelyek fontos referenciaként funkcionálnak az általa megkonstruált cigány őstörténet hitelesítésére.

Ismeretes, hogy a magyar nép eredetét tematizáló krónikák, geszták kettős feladat ellátására törekedtek: egyrészt igazolniuk kellett a nép bibliai eredetét, másrészt pedig a történeti kontinuitást, amely legitim alapot biztosít a magyarságnak a Kárpát-medence területének birtoklására. Láttuk, hogy a magyar krónikairódalom hagyományához hasonlóan Sztojka koncepciójában is hangsúlyos szerephez jut a kettős honfoglalás motívuma, de legalább ilyen fontos szerepet bír a kereszténység is. A színmű szerint a cigányok önmeghatározásában és a földfoglalás történeti kontinuitásának megfogalmazásában szintén megjelennek a bibliai vonatkozások, vagyis a nyugati kereszténység eszméi. A szerző az általa elemzett művében tehát arra törekedhetett, hogy bár tréfás hangnemben, de létrehozza a cigány közösség összetartozásának alapját, amely egy lehetséges kiindulópontja is lehetett volna a cigányok társadalmi és kulturális progresszivitásának.

A *Czigányvár!* című színmű irodalmi és történelmi vonatkozású elemzésének végéhez érve megállapíthatjuk, hogy ez az egyik legjelentősebb darab a szerző életművében, ugyanis egy olyan sűrűn rétegzett, fontos mondanivalóval rendelkező írásról van szó, amely további elmélkedésre készíti az olvasókat. Jelen elemzés mindenképpen sikeresnek tekinthető abban az esetben, ha a hasonló érdeklődésű kutatók figyelmét képes volt felkelteni. Ez pedig azért kifejezetten fontos, mert egy olyan, alig ismert témakörrel van szó, amely további vizsgálatokat igényel, mivel a Sztojka Ferencsel és munkásságával kapcsolatos kutatások eredményei termékenyen hathatnak a romológiai, a történelmi és irodalmi diszciplínákra egyaránt.

FORRÁSOK

Budai Ferenc 1866: *Budai Ferencz polgári lexicona*. I–III. Pest.

Nagyidai Sztojka Ferenc 1886: *Ócsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára, Romaná áláva, Iskolai és utazási használatra*. Kalocsa.

Nagyidai Sztojka Ferenc 1890: *Ócsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Romaná áláva*. (Egybekapcsolt négyrésztletű javított és bővített II. kiadás.) Paks.

RMKT XVIII/4. = Küllös Imola – Csörsz Rumén István (s.a.r.): *Régi Magyar Költők Tára*. XVIII/4. *Közköltészet I. Mulattatók*. Budapest, 2000.

Varga Imre (s.a.r.) 1989: *Protestáns Iskoladrámák*. I. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Deáky Zita – Nagy Pál 2009: Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776)*. (Szerk. Deáky Zita – Nagy Pál.) Budapest – Gödöllő, 5–28.
- Dercsényi Dező – Csapodiné Gárdonyi Klára – Kristó Gyula (szerk.) 1986: *Képes Krónika*. Budapest.
- Orsós János Róbert 2021: A cigány művelődéstörténet egy elfelejtett emléke a 19. századból (Nagyidai Sztójka Ferenc Gyökszótára). *Irodalomismeret* (1.) 62–89.
- Orsós János Róbert 2022: Cigányok a nemzet évszázadában. Egy irodalmi identitáskonstrukció alakulástörténete a 19. századig. In: Bene Sándor – Dobos István (szerk.): *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. A doktoriskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája*. Budapest, 340–357.
- Soós István 1997: József főherceg és a romák. Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História* (19.) 2. 16–17.
- Soós István 2006: „Pártfogónk és királunk”. József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút* (8.) 9. 35–41.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái XIII*. Budapest.
- Törös László 1978: A Nagyidai Cigányok. In: Arany János: *A nagyidai cigányok*. (Fakszimile kiadás.) Budapest.